

UOT 821 (091)

KÖNÜL MƏMMƏDOVA***SARI AŞIĞ HAQQINDA XALQ RƏVAYƏT VƏ HEKAYƏTLƏRİ**

Məqalədə Azərbaycan folklorşünaslığında “bayatı ustası” kimi tanınan Sarı Aşığın həyat və yaradıcılığına dair qaranlıq məqamlara işıq salınır. Müəllif əvvəlcə Sarı Aşıq haqqında rəvayətlərin toplandığı və nəşr edildiyi mənbələri xronoloji ardıcılıqla təqdim etmiş, daha sonra bu rəvayətlərin təsnifatını aparmağa cəhd etmişdir. Sarı Aşıq haqqında rəvayətlər mövzu və motivlərinə görə beş yerə ayrılmış, hər bir bölgünün xarakterik cəhətləri göstərilmişdir. Məqalədə aşıq haqqında rəvayət və hekayətlər də bu təsnifata uyğun olaraq tədqiq edilmiş və hər tematik qrupa uyğun olan folklor mətnləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Sarı Aşıq, rəvayət, hekayət, təsnifat, bayatı

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndələri hələ sağlıqlarında öz həyatı, yaradıcılığı, sevgisi və keşməkeşli taleyi ilə xalq arasında dillər əzbəri olmuş və onların haqqında müxtəlif nəsilər tərəfindən müxtəlif motivlərlə yığılmış rəvayətlər, əfsanələr, hekayətlər və dastanlar toxunmuşdur. Bunların sırasında çoxsaylı rəvayətlər və hekayətlərlə yanaşı, “Şah İsmayıl-Gülzar”, “Qurbani”, “Abbas-Gülgəz”, “Lələ”, “Xəstə Qasım” kimi xalq dastanlarını xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu dastanların aşıq poeziyasının görkəmli simalarının adına bağlanması baş səbəbi, fikrimizcə, bir tərəfdən, onların keşməkeşli taleyi və bənzərsiz sevgidirsə, ikinci tərəfdən, haq-ədalət, mərdlik, düzlük-doğruluq kimi mənəvi dəyərlərə çağırış, zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizə kimi bir sıra ictimai məsələlərdə el-yurd qayğılarının, xalq arzu və ideallarının təmsilçisi kimi şöhrət qazanmalarıdır. Onların, demək olar ki, hamsının el-oba könlünə yaxından sirdaş olduqca, fəqir-füqəranın və yoxsul təbəqələrin dərdinə-oduna yaradıqca el arasında aldıkları “Haqq aşığı” adı bu baxımdan həm də xalq aşığı demək idi.

Xalq arasında öz sağlığında və özündən sonra belə əfsanələşmiş, rəvayətləşmiş və dastanlaşmış azman şəxsiyyətlərdən biri də XVII əsrin görkəmli el sənətkarı Sarı Aşıqdır. İstər Sarı Aşıq haqqında xalq rəvayət və hekayətləri, istər “Yaxşı və Aşıq” dastanı öz qısa məzmunu və ibrətli misalları ilə tədqiqatçıların və toplayıcıların diqqətini çoxdan çəkmiş olsa da, bayatlarından fərqli olaraq, onların toplanması və bir araya gəlməsi nisbətən son dövrlərin məhsuludur. Burada, xüsusən, “Azərbaycan xalq dastanları”nın (Bakı: Yazıçı, 1983). “Yaxşı və Aşıq” dastanını öz içində olan nəşrini, 2007-ci ildə Təbrizin “Əxtər” nəşriyyatında çap olunmuş “Sarı Aşıq” (toplayanı Məhəmməd İbadi Qaraxanlı – Alışiq) kitabını, AMEA Folklor İnstitutu tərəfindən 2012-2013-cü illərdə nəşr edilmiş “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” toplusunun I, IV, VƏ VI kitablarındakı Sarı Aşıq haqqındakı folklor örnəklərini (toplayanlar İ.Rüstəmzadə, Z. Fərhadov, S. Bağdadova, L.Süleymanova) və “Sarı Aşıq. Gül dəftəri” kitabındakı Sarı Aşıq haqqında rəvayətləri və materialları (müxtəlif mənbələr əsasında toplayanı və hazırlayanı İ.Qəhrəman) qeyd etmək lazımdır.

Sarı Aşıq haqqında əldə olan rəvayət və hekayətləri şərti olaraq mövzu və motivlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq və təsnif etmək olar:

- a) Sarı Aşığın Haqq aşığı və kəramət sahibi olmasını göstərən rəvayətlər və hekayətlər;
- b) Sarı Aşığın Yaxşıya sevgisini əks etdirən örnəklər;
- c) Sarı Aşığın şərə və haqsızlığa qarşı etirazını təcəssüm etdirən rəvayət və hekayətlər;
- d) Sarı Aşığın doğumu və ölümü, yaşadığı ömür boyundakı gün-güzəranı ilə bağlı nümunələr;
- e) Sarı Aşığın sirli-müəmmal bayatılarını və onların yaranma səbəbini açıqlayan

örnekler.

Birinci qrupa daxil olan nümunələr daha çox Haqq aşığının xalq arasında olan böyük nüfuzundan və onun qeybdən, ilahi sirlərdən agah olma və xəbər vermə qabiliyyətinə dərin inamdan qaynaqlanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bu baxımdan Sarı Aşıq şəxsiyyətinə tapınmanın, onu müqəddəsləşdirmənin müəyyən izləri bu günə qədər də özünü qoruyub saxlamaqdadır. Sarı Aşıq məzarının xalq arasında müqəddəs ziyarətəgah sayılması və ruhundan mədəd diləyərək, adamlar tərəfindən günbəzinin sıx-sıx ziyarət olunması bunun parlaq misalıdır.

Son zamanlara qədər xalq arasında, el yaddaşında yaşayan diqqətçəkici folklor örnəklərindən biri bu baxımdan olduqca səciyyəvidir: “Mən qoja nənəmnən eşitmişəm ki, Sarı Aşix şix oluf. Nənəm deyərki ki, Sarı Aşığın qəbri Cələ piri dir. Cələ piri də indiki xərçəng xəstəliyinin piri oluf. Kim ki, gedif oranı – Sarı Aşığın piri ni ziyarət eliyirmiş, həmən adam cələ – xərçəng xəstəliyinnən sağalırmiş. Oranın torpağından məlhəm qayırif sürtülmüşdür, həmən adam tam sağalırmiş. Sarı Aşığın piri okqədər kəramətdiymiş ki, sağalmayan gedif orda sağalırmiş” (1, 369). Bu mətn onu göstərir ki, Sarı Aşıq və onun ruhu – məzarı xalq təsəvvürünə görə övliyasəciyyəsi daşımış və ilahi aləmlə bağlı olmuşdur.

Yaxud başqa bir hekayət mətninə diqqət yetirək: “Sarı Aşığ evlənmiyifdi. Bir günnəri kəndin bir mollası varmiş, gedir bunun evinə. O vaxdı da ojağı evin küncündə qoyurdular, açix şəkildə, orda yandırıldılar, bjası olurdu, tüsdü ordan çıxırdı. Gedir içəri girir. Görür ki, molların da təzə bir uşağı oluf, atıb bunu oynadır. Ojax da orda yanır çartaçart. Molla deyir:

– Aşix, mən ölənnən sora mənim yerimdə oğlum qalajaxdı, bəs sənin nəyin qalajax, – deyəndə aşığa həqqi pis təsir eliyir bu söz. Orda bir dənə bayatı deyir.

Deyir ki,

Ojax yanır bujaxda,

Oğul oturuf qujaxda.

Fələyin çarxı çönər

Kül də qalmaz ojaxda.

Səhər durullar ki, molların evi yanıb küllü-kaf oluf. Nə uşax var, nə molla. Yəni Haqq aşığı olan bir adama söz demək, onun qəlbinə toxunmaq olmaz. Çünki o Haqq aşığıdı, Allah-taaladan ona gəlmiş vergidi” (1,364). Göründüyü kimi, birinci misalda Sarı Aşığın məzarı xəstələr üçün, xüsusən, ağır xəstəliklərə düçar olanlar üçün şəfa məskəni kimi müqəddəsləşdirilirsə, ikinci misalda Haqq aşığının qəlbinə toxunmağın onu incitməyin ağır nəticələrə gətirəcəyi vurğulanır.

Sarı Aşığın biliciliyi və hazırcavablığı ilə bağlı olan rəvayətlər və hekayətlər də bu qəbildən olan örnəklər sırasına daxildir, yəni bu sıradan olan rəvayətlər də onu Haqq aşığı və kəramət sahibi kimi səciyyələndirən nümunələrdən sayılır. Adətən bu tipli rəvayət və hekayətlər Sarı Aşığın hər hansı vəziyyətlə bağlı hər hansı mövzuda bədahətən söylədiyi, yəni anında çağırıldığı bayatı nümunələri ilə müşayiət olunur. Məsələn:

“Bir gün Sarı Aşığın yolu dağlara düşür. Bir çobanın evində qonaq qalmalı olur. Sən demə, çobanın bir neçə qoyunu quzulayıbmış. Evin xanımı təzə sağdığı süddən kətəməz bişirir. Süd bişdikcə bərkiyir. Bunu görəndə aşıq deyir:

Mən aşıqəm, buz bağlar,

Çaylar, sular buz bağlar.

Bu gün bir əcaz gördüm,

Od içində buz bağlar” (2,146).

Yaxud başqa bir nümunədə Aşıq aşağıdakı şəkildə sınağa çəkilir:

“Aşığı sınağa çəkillər ki, de görüm, bu qazanda qaynıyan nədi? Bilərsənmi? Qazan da qaynıyır. Mənə adlı bir kadın xeylağıdı, baş-əyax qaynadır. Qoyunun başın-ayağını yığıf, qazan

qaynayır. Buna sual verillər, aşıqsansa, de görəh nədi o bişən qazanda? Deyir:

Görünsün (=çağırırım) sərpaçalar,
Gün doğar, sərpə calar.
Mina götürsün sərpuçu,
Görünsün sərpə çalar” (3, 302-303).

Birinci bayatıda, göründüyü kimi, kətəməz(heyvanın ilk südündən bişirilən yemək) anlayışı böyük məharətlə obrazlı şəkildə (“Od içində buz bağlar”) ifadəsi ilə diqqəti yaxından cəlb edirsə, ikinci bayatı bir qədər ətraflı münasibət tələb edir. Belə ki, örnəyin üçüncü misrasında onun vəznə söyləyici tərəfindən təhrif olunmuşdur, yəni bayatının sabit vəznə yeddi hecalı olduğu halda, sözügedən misra (“Mina götürsün sərpuçu”) səkkiz hecalıdır. Digər tərəfdən, toplayıcı tərəfindən bayatıdakı cinaslara izah verilsə də(sər-baş, parça-ayaq; sərpuç-qazanın qapağı; sərpə çalar-gün çıxar, yayılar) onlardan birinin, yəni sonuncu misradakı cinasın mənası(sərpaçalar- bəxşilər, sovqatlar) diqqətdən kənar qalmışdır. Ona görə də bayatının nisbətən doğru-düzgün variantı və yazılışı, fikrimizcə, aşağıdakı kimi olmalıdır:

Görünsün sər-paçalar,
Gün doğar sərpə çalar.
Mina, götür sərpuçu,
Görünsün sərpaçalar.

Yeri gəlmişkən, onu da vurğulamaq lazımdır ki, ümumən Sarı Aşiq bayatılarının mətninə aid müxtəlif yöndəki ziddiyyətli və mübahisəli məqamları, xüsusən, vəznə pozuntuların rəvayət və hekayətlərin tərkibindəki bayatı örnəklərində də tez-tez müşahidə etmək mümkündür. Tədqiqatımızın bayatı poetikasına həsr olunmuş ayrıca fəslində biz bu ustad aşığın özünə qətiyyənlə daxil olmayan bu qüsurlar və çatışmazlıqların müəyyən səbəbləri üzərində dayanmışdıq. Burada təkrara və təfəssilatə yol verməmək üçün diqqəti bir neçə cəhətdən səciyyəvi bir rəvayətə və ondakı bayatı nümunəsinə yönəltməklə kifayətlənirik: “Güləbirt kəndinin qabağında Qiyasdı kəndi oluf, Aşix Sarı o Qiyasdıdan oluf. Aşix Sarının sünneti olmuyub. Sünneti yerində bir dəstə gül oluf. Amma Yaxşı bilməyif ki, bunda hissiyyat yoxdu. Aşix özü deyif ki, sora demə ki, demədin. Məndə hissiyyat yoxdu. Deyif, yox, səni ürəkdən sevmişəm, hissiyyatın yoxdu, yoxdu, gənə maa qəbulsən.

Bir gün Yaxşı bir dəstə qızınan Həkəri çayının üsdündə paltar yuyurmuş. Bir şeytan gəlir Yaxşının qardaşların öyrədir ki, siz nə beqeyrət adamlarsız. Sizin bajınızın bir dərəninin gədəsi gəzir(da bilmirlər axı Aşığın heş-zadı yoxdu) , bir gün qujağında uşax gələcəh, onda nə cavab verəssiz? Şeytanın piri güjdü olar da. Buların qulağına dolur. Gəlif Sarıya deyillər ki, Sarı, çıx burdan get. Deyir məni Yaxşının dərğahından aralamayın. Məni öldürsələr də, Yaxşından əl çəkən deyiləm. Aşığı bezdirillər. Oların kəndinin üsdündə tərpe var. Aşix çıxır bir gün o tərpedə belə bir bayatı çağırır.

Deyir ki:

Əziziyəm, ya süzmə,
Ya qatıxdı, ya süzmə.
Üz tuturam hər dərğahına,
Aşığı yaradan tarı,
Bu Qiyasdıdan yas üzmə.

Belə rəvayət söylüyüllər ki, vəba xəsdəliyi darıyır, Qiyasdıda bir quyrux buluyan qoymur. Qiyasdı camahatı hamsı vəbadan qırılır” (1, 366).Bu rəvayəti həssaslıqla nəzərdən keçirmək bir sıra ciddi mülahizələr irəli sürməyə əsas verir.

Birincisi, bu rəvayət özündə yuxarıda Sarı Aşiq haqqında rəvayət və hekayətlərin məzmun-mündəricə cəhətdən qeyd etdiyimiz təsnifatındakı birinci üç istiqaməti birləşdirməsi

ilə əlamətdardır. Yəni onda, bir tərəfdən, Sarı Aşığın Haqq aşığı və kəramət sahibi olduğu vurğulanırsa, ikinci tərəfdən, Yaxşıya könüldən vurğunluğu əks edirsə, üçüncü tərəfdən, şeytani qüvvələrə və haqsızlığa qarşı üsyankar etirazı öz ifadəsini tapır.

İkincisi, bu rəvayət Aşığın Yaxşıya olan məhəbbətinin adi həyatı maraqlara əsaslanan dünyəvi sevgidən daha çox həmin maraqlardan uzaq ilahi bir məhəbbət olduğundan xəbər verir. Üçüncüsü, bu nümunədə Sarı Aşığın, daha doğrusu, Haqq aşığının güc-qüdrəti adi ölçülərə sığmaz dərəcədə ideallaşdırılır. Bunun ən gözəl sübutu aşığın qarğışının keçərli olmasına dərin inamdır.

Dördüncüsü, bu rəvayət Aşıq və Yaxşının tarixən mənsub olduqları, yəni doğulduqları və yaşadıkları kəndlər məsələsində hələ də qeyri-müəyyən və mübahisəli siyahıya yenə bir ad – Qiyaslı adını əlavə edir.

Beşincisi, bu örnək Sarı Aşıq həyatının, doğrudan da, ağır məşəqqətlər içində keçdiyini və Haqq aşığının öz sevgisi yolunda böyük haqsızlıqlara tuş gəldiyini açıq-aşkar göstərir.

Rəvayətdəki bayatı nümunəsinin poetik xüsusiyyətlərinə gəlsək, ondakı cinaslı qafiyələrin hər misrada ayrı-ayrı mənalarda (1. ya süzgün; 2. ya süzmə qatıq; 3. yasin ardından kəsmə) və sünilikdən uzaq şəkildə ustalıqla işlənməsi Sarı Aşığın poetik möhürünün izlərini xatırladır. Amma üçüncü və dördüncü misralarda bayatı vəzninin açıq-aşkar təhrif olunması da (birində on yeddi hecalı, digərində səkkiz hecalı) göz qabağındadır. Fikrimizcə, sözügedən bayatının ilkin-təbii variantının aşağıdakı şəkildə olması ehtimalı həqiqətə daha yaxındır:

Mən Aşığam, ya süzmə,
Ya qatıqdı, ya süzmə.
Aşıq yaradan Tanrım,
Qiyaslıdan yas üzümə!

Ancaq yuxarıda söyləyici – informatorun təqdim etdiyi mətnə həssas yanaşmaq lazımdır. Çünki folklor söyləyicisi bayatı mətnini canlı danışıq dinamikası daxilində təqdim edir. Bu dinamika isə mətnin ümumi əhvalından gələn bir çox əlavələrin söyləyicinin nitqində özünü göstərməsi, o cümlədən də bayatıya müəyyən müdaxilə etmək imkanlarını verə bilər. Biz ana mətnin – əsil Sarı Aşıq bayatısının bərpasında bu cəhəti nəzərə almağı vacib bilirik.

Sarı Aşıq haqqında rəvayətlər və həlayətlərin böyük bir qismi Sarı Aşığın Yaxşıya olan məhəbbətini və bu sevginin müxtəlif məqamlarını, şirin vüsəl dəmlərini və ağırlı-acılı ayrılıq günlərini əks etdirir. Öncə Haqq aşığının sevgisinin başlanğıcı ilə bağlı səciyyəvi bir örnəyi gözdən keçirək: “Əlyandıda Sarı Aşıqgilin mal-heyvanı varıymış. Sarı Aşıq da ordaymış. Bir gün Sarı Aşıq yatır, yuxuda Yaxşı ona buta verilir. Görürlər ki, Sarı Aşıq özündə-sözündə deyil. Gedib atası Qara İbrahimə xəbər verirlər ki, oğlun xəstələnib. Sarı Aşığa buta verildiyi kimi, yuxuda Yaxşıya da Sarı Aşıq buta verilir. Qara İbrahim xəbər tutur ki, oğlu Salman bəyin qızı Yaxşıya aşıq olub. Qara İbrahim Maqsudlu kəndinə, Salman bəyin evinə elçiliyə gedir. Yaxşını oğlu Sarı Aşığa istəyir. Qızın ata-anası razı olur. Amma qızın qardaşları razı olmurlar. Aradan bir müddət keçir, Qara İbrahim Maqsudluya ikinci dəfə Yaxşıya elçi düşür. Qızın qardaşları yenə Yaxşının Sarı Aşığa getməsinə razı olmurlar. Bu Sarı Aşığa çox pis təsir eləyir. Sarı Aşıq düşür çöllərə” (4, 251).

Bu nümunə, hər şeydən öncə, “buta” məsələsi ilə bağlı özündə dastan elementi daşdığına görə diqqəti yaxıdan cəlb edir. Azərbaycan məhəbbət dastanları üçün səciyyəvi olan “buta” motivinin bədii-estetik funksiyası görkəmli folklorşünaslar Məmməd Hüseyin Təhmasib və Məhərrəm Qasımlının “Dastanlaşan ilahi məhəbbət abidələri” tədqiqatında dərin və ətraflı təhlil olunur. O cümlədən, müəlliflər yazırlar: “Buta” çoxmənalı sözdür. Bu sözün qönçə, gül, budaq, nişan, nişanə, hədəf və s. kimi mənaları vardır. Bu sözə “hədəf”, “nişan”, “nişanə” mənasında “Kitabi-

Dədə Qorqud”da rast gəlinir. “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”nda deyilir: “Oğlum Uruz atanda buta qalmış”. Yaxud “Bamsı Beyrək boyu”nda : “Məgər sultanını, Dəli Qarcar dəxi... yoldaşları ilə buta atıb oturardı”. Xalq dastanlarındakı “buta” təsəvvürü də təqribən hədəf, nişan anlamına yaxın gəlir. Sadəcə olaraq dastanlarda “buta” bir növ obrazlaşdırılmış şəkildədir və poetik-simvolik səciyyəsi gücləndirilmişdir. Yuxuda “buta almaq” qəhrəmanın daxili aləmini, bütün varlığını kökündən dəyişdirir, onu keyfiyyətə yeniləşdirir. Misal üçün, hələ buta almamış Qurbaninin əlindən, demək olar ki, heç bir iş gəlmir. O, hətta bircə gün işləyib atasının tapşırığı yeri də şumlaya bilmir. “Abbas-Gülgəz” dastanının bir variantına görə, anası Abbası şəhərə aparıb məktəbə qoyur. Ancaq molla nə qədər çalışırsa, Abbas oxuyub-yaza bilmir. Lətif şah böyük bir ordu ilə ova çıxır, nə qədər gəzirsə, bir dovşan belə vurammır. Qərrib isə atadan qalma var-dövləti kef məclislərində, qumarda dağdır, axırda qəpiyə möhtac vəziyyətə düşür” (5, 565-566).

Yuxarıdakı nümunədə də məhz “buta” amili Sarı Aşığın mənəvi aləmində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi nəzərə çarpır (“Görülər ki, Sarı Aşıq özündə-sözündə deyil”). Güman etmək olar ki, onun əsl Haqq aşığı da məhz bu “buta” hadisəsindən qaynaqlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq rəvayətləri. Sarı Aşıq, – “Qarabağ: folklor da bir tarixdir”, IV kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.360-375
2. Aşıq rəvayətləri. Sarı Aşıq, – “Qarabağ: folklor da bir tarixdir”, I kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.146-148
3. Aşıq rəvayətləri. Sarı Aşıq, – “Qarabağ: folklor da bir tarixdir”, VI kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.302-303
4. Rüstəmov S. Sarı Aşıq – “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” məcmuəsi 1973, №4, s. 80-89
5. Qasımlı M. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. I kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2017, 628s.

**Azərbaycan Universitetinin dissertantı
konulmammadova2019@gmail.com*

Konul Mammadova

Folk legends and stories about Sari Ashug

In the article it is said about the dark moments of life and activity of Sari Ashug who was known as “the master of bayati (quatrains)”. Firstly, the author has presented the sources of the collected and published legends about Sari Ashug in chronological order and then has tried to carry out the classification of these legends. The legends about Sari Ashug are divided into five kinds according to their themes and motives, the characteristic features of kind have been shown. In the article the legends and stories about ashug have been also investigated according to this classification and the folklore texts corresponding to each thematic group have been analyzed.

Keywords: *Sari Ashug, legend, story, classification, bayati (quatrain)*

Кенуль Маммадова**Народные сказания и легенды о Сары Ашуге**

В статье исследуется жизнь и творчество Сары Ашуга, известного в Азербайджанской фольклористике как «мастер баяты». Сначала автор представил источники, в которых были собраны и опубликованы легенды об Сары Ашуге Желтом Ашиге, а затем эти легенды и сказания были классифицированы. По этой классификации сказания и легенды об Сары Ашуге были разделены на пять частей в соответствии с их темами и мотивами, и были даны характеристики каждого раздела. Легенды и сказания об ашуге были также изучены в соответствии с этой классификацией и проанализированы фольклорные тексты, которые соответствуют каждой тематической группе.

Ключевые слова: *Сары Ашуг, легенда, история, классификация, баяты*

(filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlk variant 22.01.2020
Son variant 19.03.2020